

SZIKRA DOROTTYA

Új ablak a magyar szociális ellátások történetére: Fajüldözés és szociálpolitika a legújabb kutatások alapján

Kádár Gábor – Vági Zoltán: Hullarablás. *A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2005;
Christian Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet. Réálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása*. Noran, Budapest, 2005.

Úgy tűnik, elérkezett az ideje, hogy a harmincas, negyvenes évek faji elméleten alapuló politikáját és annak tragikus kicsúcsosodását, a holokausztot a kül- és belpolitikai, társadalmi (szociológiai) és gazdaságpolitikai tényezők részletes megismerésén keresztül kutassák és értelmezzék újra a történészek. Az ilyen elemzések, melyek közül kettő is napvilágot látott az elmúlt év folyamán, hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megértsük a történeteket és újraértelmezzük a szociális munka és a szociálpolitika történetét is. (A korábbi munkák közül a legátfogóbb: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001.) A két legújabb munka e tárgyban Kádár Gábor és Vági Zoltán magyar, valamint Götz Aly és Christian Gerlach német történészek részletes monográfiája.

A szociálpolitika-történet írásnak is új korszaka kezdődik ezzel. Az eddigi egyoldalú szemlélet, miszerint az 1930-as évek végének szociális törvénykezése a második világháború előtti szociálpolitika (sőt, egyesek szerint a rendszerváltás előtti szociálpolitika) csúcsa volt, felválthatja egy ennél jóval árnyaltabb, a történetek sötét oldalát is bemutató elemzés.

A korábbi szemlélet, amely alapján az 1930-as évek végének szociálpolitikája „sikertörténet”, a következő forrásokból táplálkozott:

1. Mint azt Tomka Béla a magyarországi szociálpolitika történetével foglalkozó monográfiájában bemutatta, az 1930-as évek végén a nemzeti össztermékhez viszonyított szociális kiadások összege nem csupán a korábbi évekhez, évtizedekhez képest volt jóval magasabb, de nemzetközi összehasonlításban is „közelebb hozta” Magyarországot Európához, illetve annak nyugati feléhez (Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003.). Ráadásul ez nem csupán a kiadások volumenére, de a jogok kiterjesztésére, valamint a társadalombiztosítás által lefedett kockázatok számát tekintve is igaz volt.

Tomka számításainak ellentmondanak más kutatók véleményei. Susan Zimmermann a századforduló körüli társadalombiztosítás adatait vizsgálva jóval alacsonyabb lefedettséget talált. Ennek oka főként abban

keresendő, hogy más statisztikai forrásokat használt, mint Tomka (Susan Zimmermann: 'Geschützte und ungeschützte Arbeitsverhältnisse von der Hochindustrialisierung bis zur Weltwirtschaftskrise. Österreich und Ungarn um Vergleich', in Komosy–Parnreiter–Stacher–Zimmermann (eds.), *Ungeregelt und unterbezahlt. Historische Sozialkunde* 11. Frankfurt am Main/Wien.).

Saját kutatásaimban a biztosítás által lefedett lakosság nagyságára vonatkozóan magam is éppen hogy a Nyugattól való folyamatos távolodást állapítottam meg a második világháború előtt. (Szikra Dorottya: *Társadalombiztosítás és modernizáció*. In *Körkép reform után*, szerk. Augusztinovics Mária, Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 2000.) Tehát a társadalombiztosítás által lefedett lakosság arányát illetően kérdéses, hogy valóban a nyugat-európai jóléti rendszerekhez közeledtünk-e.

2. A szociálpolitika, sőt, a szociális munka „kiteljesedését” látta korábban az erről írók és ezt tanítók döntő többsége, már csak azért is, mert az 1930-as években valóban új irányt vett a szociális gondoskodás hazai története, és ez több szempontból progresszív irány volt. A „produktív szociálpolitika” megjelenése, amely valójában egy új szociális munka módszer volt (egy olyan korszakban, ahol a mainál sokkal kevésbé vált még el egymástól a szociális munka és a szociálpolitika), elsőként alkalmazta a „halat helyett hálót” elvet a hazai gyakorlatban. Azaz, hogy segély helyett lehetőséget (házat, disznót, földet, magot, vetőburgonyát stb.) adott a rászoruló sokgyermekeseknek, egy olyan irányt nyitott meg, amely a rendszerváltás utáni szociális szcénában legelőször az Autónia Alapítvány támogatási programjaiban köszönt ismét vissza.

A szociális törvényhozás és a kiadások nagysága fellendülésének valamint a produktív szociálpolitikának azonban van egy olyan aspektusa, amit eddig többnyire nem hangsúlyoztak a szociális munka és szociálpolitika történetével foglalkozó tanulmányok. Ez pedig annak „faji”-etnikai vonatkozása. Tomka Béla fent említett történeti munkája nem foglalkozik az ideológiai dimenzióval, és az ún. fajvédelem előretörésével sem, amivel a munka nézetem szerint éppen történetiségét, kontextusát veszíti el.

Egy korábbi, 1994-es munka, Gyáni Gábor szociálpolitika-történeti „kiskönyve” szintén teljesen figyelmen kívül hagyja az ideológia és a szociális törvényhozás összefüggéseit az 1930-as, 1940-es években, miközben a liberalizmus és a szociális gondolat konfliktusát beemeli gondolatrendszerébe. (Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1994.) Ugyanezt a gondolkodásmódot folytatja a szintén elsőrangú történésszel, Kövér Györggyel közösen írt társadalomtörténeti könyv jóléti politikákat tárgyaló fejezeteiben. (Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris, Budapest, 1998.)

A szociálpolitika-történetet a fajvédelem történetével összekapcsoló, egyetlen korábbi munka Ferge Zsuzsáé, akinek „bakancsos könyvét” éppen a fenti szerzők részéről érte éles kritika. (Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Magvető, Budapest, 1986.) Ha

azonban újraolvassuk, láthatjuk, hogy Ferge nagyon alaposan feldolgozta a '20-as évektől kezdődően a fajlélethez egyre közelebb kerülő korabeli szociálpolitikusok munkáit, és észrevette az ártatlan „családvédelem” mögött a „fajvédelem” korántsem ártatlan ideológiáját, több szociálpolitikai és családvédelmi intézkedésben. Ahol ez az összefüggés teljesen nyílttá válik, az az Országos Nemzet- és Családvédelmi Alap 1940-es létrehozása, amit ma is a produktív szociálpolitika háború előtti kiteljesedéseként tartanak számon. (A fajvédelem ideológiája és gyakorlati megvalósulása a produktív szociálpolitikában nyilvánvalóan lehetetlenné teszi, hogy például az Autonómia Alapítvány a produktív szociálpolitikára, mint saját történeti előzményére tekinthessen.)

A szociálpolitika logikája alapján két alapvető kérdésre kell választ találni. Egyrészt: honnan szereztek a vizsgált korszakban forrásokat a szociális problémák megoldásához; másrészt: milyen elvek alapján osztották el a rendelkezésre álló forrásokat. A redisztribúció két oldalának vizsgálata a „faji” különbségtétel szempontjából olyan új irány, amely nem bevett a szociálpolitika történetének vizsgálatában.

1. A források

A redisztribúció „bemeneti oldala”, azaz a források megszerzése az, ami a „zsidókérdéssel” legszorosabban összefügg az újabb kutatások alapján. Ungváry Krisztián tollából olvashattunk a közelmúltban arról az 1920-as évek végétől egyre erőteljesebben jelen lévő társadalmpolitikai irányzatról, amely a magyar társadalom vagyonos rétegei között társadalmon belüli számarányánál jóval magasabb arányban jelen lévő zsidóság vagyონát fel kívánta használni a trianoni Magyarország égető szociális problémáinak megoldására (Ungváry Krisztián: Árvásítás és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. In Századvég, 2002/4., 3–37. o.) Az úgynevezett „örségváltás” ideológiája nem csupán az első és a második zsidótörvényben (1938. XV. tc., 1939. XIV. tc.), de a kibontakozó új szociálpolitikában és egészségpolitikában is megjelent. Pontosabban: a kettő egymástól elválaszthatatlanul alkotott egységes társadalmpolitikát. Ami a szociálpolitika, illetve szociális munka-történet szempontjából kikerülhetetlen konkrét példa, az elsősorban az a tény, hogy a Zöldkeresztes tej- és cukorkacékokat a jórészt zsidók által fenntartott élelmiszeripar „megsarcolásából” finanszírozták. A technikák az államosítástól (amely minimális kártérítés melletti kisajátítást jelentett) a kötelező beszolgáltatáson keresztül az új luxus-adók kivetéséig terjedtek.

Az elmúlt évben két történeti munka is hozzájárult ahhoz, hogy jobban megértsük az 1930-as évek szociális „boom”-jának hátterét, a szociális kiadások növekedését és a törvényhozás fellendülését. Kádár és Vági, valamint Gelrach és Aly könyvei meggyőzik a magyar szociális munka és szociálpolitika történetének kutatóját arról, hogy a zsidó származású magyar állampolgárok vagyónának elrablása elválaszthatatlan része volt az 1930-as évek végének szociális feszültségeket enyhíteni óhajtó társa-

dalompolitikájának.¹ Míg Gerlach és Aly elsősorban az állami elvonások rendszerére, valamint a külföldi (elsősorban német és olasz) befolyásra, a külpolitikai összefüggésekre koncentrálnak, addig Kádár és Vági a kisvárosokban és falvakban az 1920-as évektől egyre gyakrabban végrehajtott fosztogatásokra és erőszakos cselekedetekre is kiterjesztik figyelmüket, amelyek mindenütt a helyi (kar)hatalom elnéző tekintete előtt, illetve annak hathatós segítségével zajlottak le. A szerzők szerint ezek a helyi akciók hasonló módon járultak hozzá a szociális feszültségek oldásához, mint ahogyan a zsidók birtokában lévő földek törvényes elvétele a földínség valamelyes enyhítéséhez és a szövetkezeti mozgalom erősödéséhez, valamint az ONCSA elképzeléseinek végrehajtásához.

A fenti szerzők kutatásaiból egyértelműen kiderül, hogy az 1930-as évek közepétől egymást követő kormányok, valamint a képviselőház tagjai – csakúgy, mint a helyi politikai „elit” döntő többsége – egyetértett azzal az elgondolással, hogy a „zsidókérdés megoldása” jelenti majd a „szociális kérdés megoldását” is. Erre jó példa az a memorandum, amit Imrédy még miniszterelnöksége előtt, közgazdászként vázolt Darányi miniszterelnöknek, 1937-ben: *„Imrédy – aki (ekkor még) nem volt fanatikus antiszemita – közgazdászként úgy vélte, hogy a költségvetés forráshiánya miatt a zsidókérdés kezelése nélkül lehetetlen modern szociálpolitikát folytatni... és kijelentette, hogy amennyiben »nem akarunk belecsúszni egy államszocializmusba, vagy más kollektivistá rendszerbe«, a zsidókérdés rendezését nem lehet tovább halogatni.”* (Kádár – Vági: id. mű, 83. o.)

Az eddig rendelkezésre álló forrásokból úgy tűnik, hogy nem csupán az ideológia szintjént fonódott össze a modern szociálpolitika valamint a fajvédelem és fajüldözés kérdése, de a konkrét megvalósításban is, amennyiben a zsidó vagy „újraelosztása” a legváltozatosabb módokon valósult meg a zsidók által bérelt földek szerződéseinek központilag előírt felmondásától (mely földeket aztán közjóléti szövetkezetek vásárolhattak meg igen alacsony áron) a vidéki deportáltak lakásainak módszeres kifosztásáig.

2. Az elosztás

Nem csupán a források megszerzése, de a redisztribúció „kimeneti” oldala, az elosztás rendszere is jócskán tartalmazott fajvédelmi elemeket. Mint Ferge Csizmadia korábbi munkája alapján rámutat, a szegénypolitika klasszikus tagolása „érdemes” és „érdemtelen” szegényekre azt is magában foglalta, hogy cigány személyek nem részesülhettek az állami szegénypolitika jótéteményeiből. „Definíció szerint érdemtelenek, tehát a közsegélyre jogosultak jegyzékébe fel sem vehetőek voltak a cigányok. Az érdemtelenek családtagjai sem kerülhettek a segélyezetttek közé, így

¹ Kádár és Vági, és az általuk idézett kutatók hosszasan bemutatják a korabeli zsidóság vagyoni helyzetét és társadalmi státusát. Ebből kiderül, hogy az izraelita népesség *átlagosan* valóban vagyonosabb és tanultabb volt a többségnél. Természetesen ettől még a „gazdag zsidó” – „szegény keresztény” párosítás a legkevésbé sem állja meg a helyét. Ennek az ellentéppárnak a megkonstruálásával, az ezzel kapcsolatos diskurzusokkal külön is érdemes volna foglalkozni.

a gyermekek esetében az egyetlen segítségi lehetőség az elhagyottá nyilvánítás és menhelybe utalás volt.” (Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1977. 176.o., 141.o., idézi Ferge, i. m. 121. o.)

A numerus clausushoz és a későbbi zsidótörvényekhez, valamint további, a zsidóság gazdasági részvételét gátló rendeletekhez hasonlóan 1931-ben a kereskedelmi miniszter a vándoripari engedélyek kiadását megnehezítette, majd a 66.045/1938-as BM rendelet kimondta, hogy minden cigányt gyanús egyénnek kell tekinteni (Szita Szabolcs (szerk.): Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 2000.).

A zsidók és a cigányok üldöztetésének történetéből kirajzolódik, hogy a társadalom két ellentétes pólusán elhelyezkedő csoportok ellehetetlenítéséről van szó, akikkel kapcsolatban a kirekesztés, üldözés, végül a megsemmisítésre való törekvés motívumai csak részben azonosak: a részletek megismerése különböző, bár egyaránt iszonyatos történetet tár elénk. Míg a zsidók – a róluk alkotott, homogenizáló kép szerint – átlagon felüli vagyonosságukkal és műveltségükkel, polgárosodásukkal, és az ezzel járó pozíciókkal vívták ki a többség ellenszenvét, és váltak az üldözés tárgyaivá, addig a cigányok éppen a polgári élet legfontosabb értékeitől való eltérésük okán. Mint Gyáni – nem pont a cigányságról, hanem általában az érdemtelennek tekintett rétegekről – írja Robert Castel könyvének bevezetőjében: a koldusok, csavargók és a prostituáltak azért váltak a „regulázó gondoskodás” tárgyaivá, mert az éppen kialakuló polgári társadalom alapvető normáival, és az ezeket a normákat megtestesítő intézményekkel szegültek szembe (Gyáni Gábor: A regulázó gondoskodás. In: Léderer – Tenczer – Ulicska (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségiben jártasok...” Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998.), Ezen polgári értékek két legfontosabbika a nukleáris család és a rendszeres munkavégzés (illetve inkább munkába járás), és harmadikként az ezekhez szükséges lokalitás, egyhelyben-élés. Mindezek antitézisét személyesítették meg a romák, akikkel kapcsolatban a fajidegenség gondolata könnyen megfogalmazódhatott az 1930-as években.

A romák mint a „nemzettől idegen faj” szociális és egészségügyi problémáira a megoldást nem a munkalehetőség biztosításában, a szociális gondozásban (ld. egri norma és produktív szociálpolitika), „hanem – mint 1934-ben Endre László, a gödöllői járás főszolgabírája – a társadalomtól való elkülönítésben, munkatáborban, koncentrációs táborban látta”. (Szita Szabolcs (szerk.): Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 2000, 37. o.) Endre László szerepét Vági és Kádár külön is tárgyalják. Az ő személye jól illusztrálja a modern szociálpolitika és a fajelmélet összefonódását, hiszen Endre László volt az, aki a Zöldkeresztes Mozgalom keretében, részben amerikai segítséggel (Rockefeller Alapítvány) létrehozta az ún. „gödöllői mintajárást”, ahol az egészségházak, anya-, csecsemő- és gyermekvédelem teljes spektrumának kiépítésével a fertőző betegségek mellett (elsősorban a tbc) a

csecsemőhalandóságot is jelentősen visszaszorították ebben az időszakban.

Az eddig feltárt forrásokból az is látszik, hogy a legnagyobb szociálpolitikai-szociális munka akcióból a zsidók és a cigányok sem részesedhettek, hiszen például az ONCSA akcióiban nem csupán az volt az érdemesség kritériuma, hogy az illető család szegény legyen és sokgyermekes, de az is, hogy keresztény legyen, valamint „erkölcsileg megbízható”.

Az 1930-as és 1940-es évek szociálpolitikájának úgy a forrásszerzési, mint a forráselosztási oldala jelentős mértékben feltáratlan. Meg kellene vizsgálni a történészek által eddig fel nem tárt szociális törvények és akciók bevételi és kiadási gyakorlatát, az egyes intézkedések mögött meghúzódó implicit és explicit társadalomelméleteket. Külön vizsgálat tárgya lehetne, hogy hová lettek szociális munkánk és szociálpolitikánk történetéből a romák. Miért láthatatlanok ebben a történetben?

Az új szociális munka és szociálpolitika kutatás abba az új holokauszt-kutatási irányzatba csatlakozhat be, amely, mintegy harmadik hullámként, a kelet-közép-európai zsidóság ellehetetlenítését és kiirtását kirablásként fogja fel, és részletesen fel kívánja tárni ennek a bűntény-sorozatnak az eredőit és történéseit. (A holokauszt-kutatás eddigi irányzatairól és az új paradigmáról lásd: Gyáni Gábor: Modernizmus és gettó. In: BUKSZ, 2005. Tél.) Ennek az irányzatnak a megtestesülése Kádár és Vági valamint Gerlach és Aly könyve.

Ez utóbbi esetében, ahol német történészek néznek szembe a magyar múlttal, különös dicséret illeti a fordítót, Kerényi Gábort, aki nem csupán fordította a könyvet, de ellenőrizte is az adatokat, és saját kutatómunkájával járult hozzá ahhoz, hogy Christian Gerlach és Götz Aly könyve magyarul magas színvonalon jusson el hozzánk. Az ismertett munkák tükrében, ha eddig nem tettük volna, mostantól mindenképpen újra kell értelmezni a szociális munka és a szociálpolitika hazai történetét, és különösen az 1930-as, 1940-es évek „szociális államának” kirekesztő politikáját.